ФАЛСАФИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА: ЯШИРИН ЭКЗИСТЕНЦИЯ ВА ДИВИНАЦИЯ

К.Жўраев

Мақолада таржима назарияси ва амалиётининг айрим долзарб муаммолари, жумладан, адекват таржима муаммосини фалсафий герменевтика таълимоти асосида ёритишга ҳаракат қилинган.

***Калит сўзлар**: шориҳлик санъати, семантика ва герменевтика, айнан ўхшашлик, дивинация акти, яширин экзистенция, тиллараро муносабатлар.*

В статье предпринята попытка применения положений философской герменевтики для решения некоторых актуальных проблем теории и практики перевода, в частности, проблемы адекватности.

***Ключевые слова:** искусство интерпретации, семантика и герменевтика, акт дивинации, скрытая экзистенция, межъязыковые отношения.*

The article attempts to apply the provisions of philosophical hermeneutics to solve some urgent problems of the theory and practice of translation, in particular, the problem of adequacy.

***Key words:** art interpretation, semantics and hermeneutics, the act of divination, hidden existence, interlingual relations.*

Энг аввало, таржима назарияси ва амалиётининг асосини ташкил этувчи *фалсафий герменевтика* тушунчаси тарихига таъриф берсак. Ҳозирги замон атамашунослигида талқин, шарҳ маъносидаги герменевтика деб юритилаётган термин [<юн. *hermēneuticē* → ингл. *Hermeneutics,* рус. *герменевтика*] – бугунги кунда шориҳлик санъати, бадиий асарларни, бошқа кишилар нутқини талқин қилиш санъати бўлиб, дастлаб у антик даврда (мил.авв. 3000 й.) пайдо бўлган. Ўзбек тилида *матнни талқин қилиш назарияси,* рус тилида *теория интерпретации*, *толкования* текста деб ҳам юритилади. Ҳали ёзув пайдо бўлмаган даврларда турли тилда сўзлашувчи қабилаю элатларнинг ўзаро мулоқотлари, “бегона тил”ни тўғри тушуниш зарурати таржимани юзага келтирди. Герменевтика истилоҳи қадимги юнон тилидан келиб чиққан [<hermeneuticos] бўлиб, антик мифологияда худоларнинг амрини бандаларига етказувчи воситачи – Зевс ва Майянинг ўғли Гермес номи билан боғлиқ. Кўпхудолиликка асосланган қадимги политеистик динларда илоҳларнинг каломи бандаларига тушунарли бўлиши учун, масалан, қадимги Юнонистонда Гермес уларнинг амр-фармонларини мувофиқ тарзда шарҳлаб, тушунтириб бериши керак эди. Бу ерда у воситачигина эмас, шориҳ ҳам эди. Антик адабиётдаги Гермес фаолиятини жаҳон ва миллий динлардаги пайғамбарлар фаолияти билан қиёслаш мумкин. Тангрининг бандалари тушунмайдиган момақалдироқ гумбурию карнай садосидай *овозини* фақат пайғамбарларгина тушунадилар ва бандаларга талқин қилиб берадилар. Кейинчалик, фалсафий герменевтикани фан сифатида шакллантирган Ханс-Георг Гàдамер (1900-2002) idea boni interpretis (тўғри талқин идеали – лотин.)ни яратган Иоганн Конрад Даннхауэр (1603-1666)ни “герменевтика” атамасини биринчи бўлиб қўллаган олим шу бўлса керак, деб ҳисоблайди [1.191-201]. Лекин Даннхауэр Аристотелнинг “Peri hermeneias” (“Шарҳлаш санъати”) трактати борлиги ва унда билдирилган фикрларни давом эттириб, охирига етказиш нияти борлигини билдирган [1.357].

Фалсафий герменевтика лисоний матн кодини, тарзини ўзгартириш ва бу жараёнда унинг ифода ва мазмун бирликларининг янги лисоний ва услубий шаклини яратишни назарда тутади. Инвариант, яъни мазмуннинг бир матндан иккинчисига ўтиши, бунда аслиятнинг услубий ва бошқа ўзига хос хусусиятлари мумкин қадар аниқ сақланишини кўзлайди. Бунда китобхон аниқ, аффирматив таржимага эга бўлади, бунда таржима матнлараро алоқа, метаматн тусини олади [2.57] .

Тиллар, услублар ва маданиятлар ўртасидаги фарқлар эътиборга олинса – бу ҳақда Гадамер китобининг “Тил ва тафаккур”, “Семантика ва герменевтика”, “Риторика ва герменевтика”, “Санъат ва тақлид”, “Эстетика ва герменевтика” бўлимларида фикр юритилганидай – аслиятни сўзма-сўз ўгириб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолади. Худди шу ерда таржима қилиб бўлмаслик назариясига дуч келамиз. Она тилида аслиятдаги у ёки бу сўз ёки тушунчага мос келадиган муқобил эквивалентнинг йўқлигидан таржимонлар ана шу назарияни рўкач қилишади. Агар таржима ахборотни қайтариш чоғида ҳеч қандай йўқотиш сезмай, аслият шакли ва мазмуни эса юз фоиз тикланиши лозим дейдиган бўлсак, билингки, бундай таржима мутлақо бўлмайди. Агар таржимани ахборотни узатиш ва қабул қи-

лишга йўналтирилган нутқ ва тил фаолияти, ёинки тиллараро мулоқот учун керак ҳодиса деб қарайдиган бўлсак, унда таржима бўлиш муаммоси ижобий ҳал этилади. Таржимадаги қийинчиликлар деганда аслият тилини етарли даражада билмаслик ва оқибатда асарни тушунмаслик ёки махсус билим йўқлигидан бадиий воқелик моҳиятини англамасликдан келиб чиқадиган муаммолар назарда тутилади. Тил бирликларининг ифода ва мазмун томонлари ёритилмай қолади. Шунинг учун таржима жараёнида, энг аввало, ана шу икки томонга аниқлик киритиш лозим. Станислав Лец "Тарошланмаган фикрлар" китобида [2.224] "Не ходи по гладкой дороге – поскользнешься" деган иборани келтиради. Таржима қилиб кўринг-чи: "Текис йўлдан юрма – тойиб кетасан" (текис йўлда ҳам тойиб кетадими?!) деб ўгириш мумкин. Буни шунчаки оддий гап деб ўйласангиз, янглишасиз. Бу ерда гапнинг маъно даражаси муҳимроқ, уни шунчаки оддий бир матн-да, деб ўйласак, унинг асл маъносини уқмаган бўламиз. Бу ерда инсон зотининг ўзига хослиги, ҳар кимнинг ўзи танлаган йўли бўлишлиги, тақлидгўй бўлмаслиги таъкидланади. Бировнинг силлиқ йўли ўзга учун тошлоқ ёки тиконли бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун нотекис бўлса ҳам, ўз йўлингдан юр – тойиб кетмайсан, демоқчи. Лецнинг китобида 2000 га яқин ана шундай сермаъно, сермазмун ва сержило фикрлар борки, ўқувчи ўз ҳаёт тажрибаси, ўз фикрларининг қанчалик чуқурлиги, ақл-заковатига қараб ҳар хил ўқиши ва ҳар хил тушуниши, баъзан нотўғри тушуниши ёки умуман тушунмаслиги ҳам мумкин. Энди мана бу гапни ўгириб, мағзини чақиб кўринг: "Не один нуль воображает себя эллипсом, по которому вращается мир"; ёки яна бир топишмоқ: "Интересно, думают ли звери, глядя на нас: «Се человек?» Агар сиз бу иккала интеллектуал нутқ бирлигини ғирт бемаъни нарса десангиз, уларда ифодаланган инсон руҳи ва фикрининг динамик ҳолати – чуқур маънавий ва маърифий мазмунни уқмаган бўлишимиз мумкин. Демак, таржима жараёнидаги энг муҳим амал – матн семантизацияси.

Бу осонликча қўлга киритиладиган нарса эмас. У таҳлил, тафсир, талқин, табдил, таҳрир ва яна бир қанча мураккаб ва нозик ҳаракатлар транслатологик амалларни қамраб оладики, уларнинг барчаси тўғрисида фикр юритиш муайян илмий изланишларга туртки беради. Ўқувчининг хабари бўлса, бундай туртки ёки импульс 200-300 йил муқаддам немис файласуфлари Ф.Шлейермахер (1768-1834), В.Дильтей (1833-1910), М.Хайдеггер (1889-1979), Г. Гадамер (1900-2002) тадқиқотларида акс этган. Улар ўзларининг фалсафага оид асарларида нарса, воқеа, ҳодисалар ва турли анъаналарнинг моҳиятини чуқур англашда – у русчада "предпонимание" деб юритилади – фалсафий герменевтиканинг ўрни каттали-гини таъкидлаганлар. Масалан, бу соҳанинг етакчи кошифи саналган Мартин Хайдеггернинг машҳур тадқиқоти "Борлиқ ва Замон" ("Бытие и Время") асаридан қувват олган Ханс Георг Гадамер "Фалсафа ва герменевтика" номли мақоласида оламни ўрганиш, бегона, ёт унсурларни ўзлаштиришда, уларни чуқур англаб, тагига етишда, нотанишлик ва билмасликни бартараф этишда герменевтик жараён кўп қўл келади, дейди. Чунки субъектив онг, яъни ўқувчи-китобхон табиатан анойи бўлади. У матнни ўқир экан, у ерда айтиляпти-ку, ёзиб қўйилибди-ю, демак, ҳаммаси рост экан-да, деб уни тушунганлигини айтади, чин, ҳақиқат деб билади, аслида, гап тагидаги гап, тагмаъно тушунилмайди. Муаллиф назарда тутган ва адабий жараён ёки асар поэтикаси талабларига кўра яширинган экзистенция, унинг ўйлаганидек маънода тушуниш, пинҳоний, яширин нарсани яхлит тарзда ойдинлаштириш, кўрсатиш, талқин, тавсиф ёки табдил қилиш, экстралингвистик унсурларга ойдинлик киритиш лозим.

Фалсафий герменевтиканинг бу қоидалари таржима амалиётигача бўлган жараёнда юқоридаги "предпонимание" тушунчаси ифодалаган тўғри талқин қилишнинг гуманистик, филологик принципларига ҳам аниқлик киритади. Гадамернинг фикрича, тарихий тафаккур асосида ҳамма вақт ҳам анъанавий хусусиятга дохил тушуниш, тушунтириш, изоҳлаш (*предпонимание*) ётган. Уни тузатиш, унга ўзгартишлар киритиш мумкин, аммо ундан мутлақо воз кечиш, уни тан олмаслик мумкин эмас, бу дохиллик ҳар қандай тушуниш ва изоҳлашнинг энг зарур шарт-шароити, замини саналади.

Демак, немис файласуфларининг фикрига кўра, ҳар қандай тажриба, ҳаётдаги, воқеликдаги ҳамма нарса ҳам нутқ, гап воситасида рўёбга чиқавермайди. Кўп нарса тил, забондан ташқарида, унсиз, сукут орқали ифодаланади. Шу сабаб Станислав Лец "Даже в его молчании были грамматические ошибки" дер экан, унинг фикрида ҳам жон бор. "Сукут – аломати ризо" ("молчание – знак согласия") имплицит конструкция тагматни "тилнинг хайрлиси – сўзламай тургани" экспликациясидай эмас, "унинг ҳатто сукутида ҳам грамматик хатолар бор эди" гапидаги окказионал маъно бирдай стилистик юк ташийди ёки вазифа бажаради. Шу каби ҳолатларда, айниқса, оламни ўрганишда, тилдаги бегона, ёт унсурлар, масалан, реалемаларни ўзлаштиришда, уларнинг тагига етишда, тагматн маъносидан бехабарлик ёки унга эътиборсизликни бартараф этишда герменевтик жараён таржимонга қўл келади. Гадамер бунда тафаккур, унинг имкониятлари ва чегараларининг тил билан боғлиқлиги ва у билан белгиланиши ҳақида сўзлаб, талқиннинг ҳам тилга боғлиқлигини кўрсатади. Бирор матнни тушунмаётганимизда ва бирорта кўпмаъноли (полисемантик) сўз бошимизни қотираётганида ва бу бошқотирма талқиннинг бошқа имкониятларини қидиришга ун-

даганида, дейди у, биз, турган гап, тушунишни қийинлаштираётган тил билан боғлиқ тўсиқларга дуч келамиз. Охир-оқибат кўпмаънолиликнинг тагига етиб, сўзнинг аниқ, ягона маъносини белгилаб олганимиздан сўнггина биз матнни уқиб олганимиз, уни тўғри тушунганимизга иқрор бўламиз.

Академик Д.С.Лихачевнинг деярли барча асарлари – матншунослик, поэтика, рус адабиёти тарихи, маданияттшунослик, маданият экологияси, фаншуносликми – қайси йўналишда бўлмасин, матн таҳлили, унинг яширин маъноларини топиш санъатига эътиборни қаратади. Масалан, у тарихий манбашунослик фани оқсаётгани, тарихчиларнинг матнни нохолис талқин қилаётгани, тил тарихи у ёқда турсин, маданият тарихини ҳам билмаслигини филологияни билмасликлари билан боғлайди. Шунинг учун филология асосан матнни лингвистик нуқтаи назардан тушуниш билан боғлиқ, дегувчилар адашадилар, – дейди академик. Матнни тушуниш – бу матн ортидаги ўз даврининг бутун ҳаётини тушуниш демакдир. Шунинг учун филология алоқалар алоқаси демакдир. У матншуносларга, манбашуносларга, адабиёт тарихчилари ва фан тарихчиларига керак, у санъат тарихчиларига керак, чунки ҳар бир санъат асосида, унинг энг "чуқур чуқурлигида" шарҳталаб сўз ва сўз бирикмалари ётади. У ҳаммага – тилдан, сўздан, фойдаланаётганларнинг барчасига керак. Филология фаннинггина эмас, балки инсоният маданиятининг ҳам асоси. Бу асосга эга бўлиш учун "бадиий асарларни ўқинг ва уларни тушунинг", дейди академик [3,99]. Тушуниш учун эса, энг аввало, Гадамерчасига, тил, тафаккур, семантика, риторика, эстетикани чуқур ўзлаштириш, уларга боғлиқ ҳолда матн контекстини тўғри илғаб олиш зарур, ундан кейин этнографик, фольклор, географик, тарихий тушунчаларни, маданиятлараро воқеа-ҳодисалар ва улар ўртасидаги интерференция ҳолатларига эътибор зарур. Гадамер бу ерда мантиқ фанининг янги фалсафий тармоғи *изоҳ, шарҳ, талқин, таъбир санъати*га мурожаат қилиш зарурлигини уқдиради.

Бадиий асар таржимасида мантиқнинг бу фалсафий тармоқлари турлича кўринишда шаклланиб келмоқда. Матн остида ёки китоб охирида сўзларни изоҳлаб бериш, бизнинг назаримизда, мутлақо номақбул амал. Чунки, маълумки, бадиий асар – бу жозибали, эстетик қадрият. Демакки, у китобхонда эстетик завқ уйғотиши лозим. Асарни ўқиётиб, нотаниш сўз учраса, ҳадеб матн остига ёки китобнинг орқасига қараб, талқин билан танишиш ҳам вақтни олади, ҳам эстетик завқни сусайтиради, ҳам ўқилган матн мазмунининг хиралашувига сабаб бўлади. Шунинг учун изоҳталаб сўзларни матн ичида талқин қилиб берилгани маъқул. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, масалан, рус тилидаги матнда берилган бир босма табоқ ҳажмидаги изоҳни ўзбек тилига ўгирилаётганда керакли ўринларда бир-иккита сўз билан матнга *сингдириб* юбориш мумкин. Ўйлаймизки, бу – самарали тадбир.

Аслият муаллифи асарини ўз ўқувчисига мўлжаллаб ёзади. Шунда у фикрини китобхоннинг онги, шуури, диди, сезгирлиги, ақл-заковатига эътиборан қисқа ёки батафсил ифода қилиши мумкин.

Одатда, шеърият қисқаликни талаб қилади. Баён қилиниши лозим бўлган фикрни муаллиф очиқ-ойдин ифодалаб ўтирмайди, уни китобхоннинг ўзи уқиб олишини ҳисобга олиб, *компрессия* ҳолатидагидек, айтмай кетиши мумкин. Масалан, "Куз ҳақида саккиз станс" деб номланувчи шеърнинг саккизинчи стансси (шеърнинг синтактик жиҳатдан тугалланган ҳар бир мисраси ҳамда шундай тўрт мисрадан иборат шеърий банди)да "Осталось гнездо на ветвях платана / Но фениксов нет давно" мисраларида илгарилари давлат доно, оқилона бошқариларди, энди доноликдан асар ҳам қолмади, дегандек, донишмандлик рамзи Ҳумонинг "инигина" қолди, Ҳумо – донолик энди йўқ, дейди шоир шоир Ду Фу: "Сарвларда инлари қолган / лекин қайтиб келмади Ҳумо".

Стансларда "Волшебники плыли со мною в лодке / под ласковою луной" мисраларидаги *волшебники* сўзи ўқувчини чалғитмаслиги учун бу ерда ҳам *сеҳргар-дўстларим* деб матнга аниқлик киритилган. Бу FIT (Таржимонлар халқаро федерацияси) Низомига хилоф эмас, чунки унда айтилган: "Аниқлик – ўгирилаётган асарнинг шакли, муҳити, характери. Ички яширин маъносини бошқа тил, бошқа юртда тўлақонли ҳис эттириш мақсадида баъзи ўзгаришларсиз рўёбга чиқмаслигини ҳисобга олса ҳам, аниқ таржимани ҳижжавий таржима билан алмаштириб бўлмайди"(5-модда).

"Табиат қўйнида" шеърида "Тао Цяню / следую во всем" дейилган холос. Тао Цянь ким? Нега энди шоир унга эргашиши керак? Антропоним ўқувчини чалғитмаслиги учун мисралар аслият руҳига биноан "Ва ҳар соҳада улуғ шоир / Тао Цяньга эргашаман" деб, *улуғ шоир* сифатловчисини қўшиб изоҳлаб таржима қилинди. "Ўзим билан майхўрлик" шеърида А.Гитович ўгиради: "Шляпы не хочу / и колесницы // приносит радость мне / уединенье // и незачем / перед людьми хвалиться". Ўзбек тилига: "На даркор шляпа, файтун / бу – давлат // ягона қувончим билсангиз / узлат // мақтаниш, биламан, ярамас / одат" деб шляпа ва файтуннинг аслий матнда кўрсатилмаган *амал рамзи* эканлиги билан изоҳланди. Бу ҳам қоидага хилоф эмас. Ёки мана бу япон танка жанридаги шеърга эътибор қилинг:

Я в шутку
Мать на плечи посадил,
Но так была она легка,
Что я не мог без слез
И трех шагов пройти.

Мен ардоқлаб онамни
Елкамга олдим:
Онам шундай енгил эдики,
Бир қадам ҳам силжолмадим.
Кўзларим жиқ ёш!

Касалванд, бедаво дард азобидан қуруқ суяги қолган муштипар онани суюкли ўғли, эркалаб, елкасига опичлаб олади. Шундагина онасининг қанчалик енгил эканлигини сезиб, юра олмай, тош қотиб қолади ва ўкинчдан кўзлари аччиқ ёшга тўлади. Бу қалбида кечаётган руҳий изтиробнинг ифодаси эди.

Шориҳлик санъати юнон маданий меросини тўплаш, шарҳлаш энди бошланган эллинизм даврида янада ривожланди. Бизнинг юртимизда Абу Наср Форобий (870-950) «Биринчи муаллим» номини олган Арастунинг фалсафий, табиий, илмий асарларини юнон тилидан арабчага ўгириб, шарҳлаб, уни бутун Шарқ оламига ёйганлиги учун «Иккинчи муаллим» деган шарафли номга сазовор бўлган. У Птоломей, Эвклид, Гален, Гиппократларнинг рисолаларига шарҳлар битди.

XVII аср бошларидан филологик ва фалсафий герменевтиканинг отаси ҳисобланган Иоганн Конрад Даннхауэр, XIX асрда Ф.Шлейермахер, В.Дильтей, М.Хайдеггер, Г.Гадамер герменевтика тараққиёти филологик босқичининг тамал тошини қўйдилар. Улар шориҳлик санъатини таржимашунослик фани ва санъатининг юраги даражасига кўтардилар.

Адабиётлар:

1. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – 368 с.
2. Жўраев К. ва б. Таржимашунослик. Таржима, таҳлил, тафсир, талқин, табдил, таҳрир. – Т.: Akademnashr, 2015. – 320 б.
3. Lixachev D.S. Yaxshilik va go'zallik haqida maktublar / Ruc tilidan K. Jo'rayev tarjimasi. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 144 б.

Андижон давлат университети,
2016 йил 9 мартда қабул қилинган
(Тақризчи: проф. Т.Ортиқов)